

Αναβάθμιση Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης: προβληματισμοί και προοπτικές

Upgrading of the Ecclesiastical Education: speculation and prospects

Ξανθή Αλμπανάκη, Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Θεολογίας Α.Π.Θ., *xalbanaki@gmail.com*

Xanthi Almpnanaki, Teacher, PhD in Theology of Aristotle University, xalbanaki@gmail.com

Abstract: The paper studies the institutional organizational frame of ecclesiastical education in Greece. This study is based largely on the identification and introduction of all those elements that from the foundation of the Greek state defined the institutional organizational frame of ecclesiastical Education. The paper depicts the current organizational framework and institutional form of ecclesiastical education, which is in line with contemporary legislation. Presents issues which arise and concern clergy and church (policies education, evaluation, curriculum etc.), highlighting the need for upgrading of the Ecclesiastical Education.

Keywords: ecclesiastical education, legislation

Περίληψη: Το άρθρο μελετά το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της Εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η μελέτη αυτή, βασίζεται εν πολλοίς στον εντοπισμό και την ανάδειξη όλων εκείνων των στοιχείων που καθόρισαν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης. Αποτυπώνει τη σημερινή μορφή οργάνωσης και το θεσμικό πλαίσιο της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης, το οποίο εναρμονίζεται με τη σύγχρονη νομοθεσία. Θίγονται επίσης επίκαιρα ζητήματα που προκύπτουν και απασχολούν τον κλήρο και την Εκκλησία (πολιτικές εκπαίδευσης, αξιολόγηση, προγράμματα σπουδών κ.α.), δίνοντας έμφαση στην ανάγκη αναβάθμισης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης.

Λέξεις κλειδιά: Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, νομοθεσία

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο προτίθεται να επιφέρει έναν γόνιμο προβληματισμό για τον εκσυγχρονισμό του πλαισίου οργάνωσής της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης με δεδομένες τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετωπίζει τα τελευταία χρόνια. Στο παρελθόν υπήρξαν αρκετές προσπάθειες αναβάθμισης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. Η μελέτη έλαβε υπόψη τον ευρύτερο δημόσιο διάλογο για την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση που διενεργείται στον χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Πολιτείας στην Ελλάδα. Παράλληλα συνεκτιμήθηκαν οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων ετών που επηρέασαν το προφίλ της εκκλησιαστικής παιδείας.

Η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση άρχισε να οργανώνεται αμέσως μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και σχεδιάστηκε από τον κρατικό μηχανισμό, ενώ συντηρούνταν οικονομικά από την Πολιτεία. Η κοινή διαδρομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Πολιτείας, επηρέασε στην Ελλάδα το εκκλησιαστικό εκπαιδευτικό σύστημα για πάνω από έναν αιώνα μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.

Σήμερα το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος, της διασφαλίζει μία σειρά οικονομικών παροχών και διευκολύνσεων για τον κλήρο, τα Εκκλησιαστικά Σχολεία και τις Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες και απολαμβάνει τα προνόμια ενός νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου (Pollis, 1993).

1. Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους σημαντική για την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση υπήρξε η συμβολή του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας, Ι. Καποδίστρια, με την κατάρτιση «*Σχεδίου Εκκλησιαστικής Ακαδημίας δια τους Έλληνας*», που αφορούσε τη μόρφωση του κλήρου και την ίδρυση εκκλησιαστικών σχολείων. (Παπαδόπουλος, 1920). Κομβικό σημείο στην εξέλιξη της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα ήταν η ίδρυση της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (Ρ.Ε.Σ), το 1841, ως πρώτης αναγνωρισμένης Ιερατικής Σχολής. (Β.Δ. 12/24-5-1841).

Η Εκκλησία της Ελλάδος ήθελε από την αρχή να δημιουργήσει τις βάσεις για έναν μορφωμένο και δυναμικό κλήρο, χωρίς βιοποριστικά προβλήματα και με αυξημένα τυπικά προσόντα, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για την κατάληψη ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Η έλλειψη τακτικής και μόνιμης μισθοδοσίας έως και το 1945, ήταν ένας λόγος που πιθανόν αποθάρρυνε ικανά άτομα να φοιτήσουν σε Εκκλησιαστικές Σχολές με την προοπτική να χειροτονηθούν. Το πρόβλημα της μισθοδοσίας των κληρικών και της αξιοπρεπούς διαβίωσής τους λύθηκε βέβαια το 1945 με τον Α.Ν 536 «Περί ρυθμίσεως των αποδοχών του Ορθόδοξου εφημεριακού Κλήρου της Ελλάδος».

Στη συνέχεια με τον Α.Ν 540/1945 «Περί Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως» διενεργήθηκε ένα σημαντικό βήμα για την αναδιοργάνωση της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης μετά τον πόλεμο.

Με πρωτεργάτη τον καθηγητή Ι. Καρμίρη ιδρύθηκαν και λειτούργησαν Εκκλησιαστικές Σχολές και Εκκλησιαστικά Φροντιστήρια με τα Οικοτροφεία τους, των οποίων η δαπάνη αναλήφθηκε από το Κράτος. Η ποικιλομορφία και ο μεγάλος αριθμός Εκκλησιαστικών Σχολών, που εμφανίστηκε από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, είναι αξιοσημείωτα. Συχνά γίνονταν αποσπασματικές ενέργειες με ίδρυση νέων τύπων σχολών, κατάργηση κάποιων άλλων που μόλις είχαν ιδρυθεί, υιοθέτηση πρόχειρων εναλλακτικών λύσεων για άμεση ικανοποίηση των εφημεριακών αναγκών.

Ο ν. 1566/1985, «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» είναι ένα κείμενο που αναφέρεται στο σύνολο της γενικής εκπαίδευσης. Οι περισσότερες όμως από τις διατάξεις του νόμου αυτού ισχύουν και για την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Μία δεκαετία αργότερα ο ν. 2621/1998 «Ρύθμιση θεμάτων οργάνωσης και λειτουργίας των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και άλλες διατάξεις» ρύθμιζε θέματα οργανωτικά των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και του λοιπού προσωπικού. Μερικά χρόνια αργότερα το Π.Δ. 129/2005, καθόριζε τις λεπτομέρειες που αφορούσαν τις προϋποθέσεις και τα προσόντα διορισμού του εκπαιδευτικού προσωπικού. Τέλος, σύμφωνα με τον ισχύοντα ν. 3432/2006, άρθρο 2, «Δομή και Λειτουργία της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης» ο σκοπός της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης ορίζεται ως: *«η ανάδειξη και κατάρτιση κληρικών και λαϊκών στελεχών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, υψηλού μορφωτικού επιπέδου και χριστιανικού ήθους»* (Τρωιανός & Παπαγεωργίου, 2009).

1.1 Το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο οργάνωσης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, ως ένα κομμάτι της γενικής παιδείας, βρισκόταν πάντα σε άμεση συνάρτηση με το ελληνικό Κράτος και είχε πιο πολλούς δεσμούς με αυτό παρά με την Εκκλησία (Αρχιμ. Γρ. Παπαθωμά, 2006). Ο όρος δηλώνει από μόνος του τον φορέα της εκπαίδευσης (Σκουρής, 1991), που λογικά είναι η Εκκλησία. Με αυτόν όρο εννοείται *«το σύνολο των προσπαθειών που καταβάλλονται από την Εκκλησία της Ελλάδος και την Ελληνική Πολιτεία προς ίδρυση, κατά καιρούς και υπό διάφορες ονομασίες, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τα οποία αποβλέπουν στον καταρτισμό εφημερίων και στην εξυπηρέτηση αναγκών της Εκκλησίας»*. Υπάρχει και η άποψη βέβαια ότι παρά το γεγονός ότι ο όρος εννοιολογικά τουλάχιστον παραπέμπει στον φορέα, δε σημαίνει ότι πρέπει να οργανώνεται αποκλειστικά και από αυτόν (Μιχόπουλος, 2007; Φράγκος, 1984).

Το καθεστώς των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας επηρεάζει τον βαθμό δραστηριοποίησης μίας θρησκευτικής κοινότητας και την παρεχόμενη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Το ελληνικό κράτος λειτούργησε μέσα σε ένα σύγχρονο νομικό πλαίσιο, συνδεδεμένο όμως πάντα οργανικά με την Ορθόδοξη Εκκλησία σε μία «συλλειτουργία» των δύο θεσμών λόγω ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών (Πέτρου, 2005). Οι σχέσεις αυτές επηρέασαν έως έναν βαθμό τη δομή, τη μορφή και την ιστορική εξέλιξη της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και στην περίπτωση της χώρας μας (Σταθόπουλος, 1993, Τσάτσος, 1992).

Στην περίπτωση της Ελλάδας όλες οι θρησκευτικές κοινότητες, που δραστηριοποιούνται στον ελληνικό χώρο, εποπτεύονται από την ελληνική Πολιτεία, όμως το δικαίωμα ίδρυσης εκκλησιαστικών σχολείων εξαρτάται και από την αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας αυτών των Εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων (Αρχιεπ. Αθηνών Ιερώνυμος, 2010). Μέχρι πρόσφατα δεν είχαν ρυθμιστεί επαρκώς τα σχετικά με νομικά ζητήματα που αφορούσαν την αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας. Με τον ν. 4301/2014 «Οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και των ενώσεων τους στην Ελλάδα», έγινε προσπάθεια να ρυθμιστεί η νομική μορφή των θρησκευτικών κοινοτήτων.

1.2 Θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης σε ευρωπαϊκές χώρες

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης στις ευρωπαϊκές χώρες δεν ακολουθεί ενιαία γραμμή, αλλά διαμορφώνεται σύμφωνα με τις πολιτισμικές, ιστορικές συνθήκες και την ιδιαίτερη τοπογραφία της κάθε χώρας. Στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης εντοπίζονται ποικίλα μοντέλα Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και διαπιστώνεται ένα ευρύ φάσμα πολιτικών πρακτικών, που κυμαίνεται από την απουσία κρατικής στήριξης στην Εκκλησιαστική Εκπαίδευση έως και τη θετική στάση που εκφράζεται ακόμη και με κρατική χρηματοδότηση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, όταν θεωρείται ότι μέσα από τη δραστηριότητα αυτών των κοινοτήτων προάγεται το κοινό καλό (Σωτηρέλης, 1993; Παπαγεωργίου, 2005).

Μέσα από τα επίσημα κείμενά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως είναι η Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997, διασαφηνίζεται ότι εντός της κάθε κράτος μέλος σέβεται την ξεχωριστή εθνική και πολιτιστική ταυτότητα των κρατών και ζητήματα τέτοια, όπως αυτά που σχετίζονται με θέματα θρησκευτικών κοινοτήτων και Εκκλησιών, δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητά της (Αλεβιζάτος, 2004). Κείμενο δεσμευτικό ως προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Σ.Δ.Α), η οποία προέρχεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης σε συνδυασμό με τα άρθρα 9 της Ε.Σ.Δ.Α και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου αυτής κατοχυρώνεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και στη συνέχεια μέσα από κείμενα στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

1.3 Δομή της Εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Στον ισχύοντα ν. 3432/2006, «Δομή και Λειτουργία της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης» συμπεριλήφθηκαν όλα τα θέματα που αφορούσαν την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Έγινε ουσιαστικά προσπάθεια να αναμορφωθεί το πλαίσιο λειτουργίας της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης, ώστε να εναρμονισθεί με το αντίστοιχο της γενικής εκπαίδευσης και να αναβαθμισθεί η ποιότητα των σπουδών. Ο νόμος περιλαμβάνει όλα τα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των εκπαιδευτικών εκκλησιαστικών μονάδων και προσπαθεί να δώσει ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης.

Στο άρθρο 2 του νόμου επαναδιατυπώνεται ο σκοπός της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης ως εξής: «η ανάδειξη και κατάρτιση κληρικών και λαϊκών στελεχών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, υψηλού μορφωτικού επιπέδου και χριστιανικού ήθους» (Τρωιανός & Παπαγεωργίου, 2009). Ορίζεται επίσης ότι τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια (Ε.Γ) και τα Ενιαία Εκκλησιαστικά Λύκεια (Ε.Ε.Λ) ανήκουν στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, οι Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες (Α.Ε.Α) στην Ανώτατη Εκπαίδευση και τα Ιερατικά Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (Ι.Σ.Δ.Ε) αποτελούν φορείς δια βίου εκπαίδευσης.

Σήμερα, η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση (Τρωιανός & Παπαγεωργίου, 2009) υπάγεται στο Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων και ειδικότερα στη Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων. Το τμήμα αυτό συγκροτήθηκε με το Π.Δ 147/1976 (ΦΕΚ 56-15.03.1976) «Περί του οργανισμού της Κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων» (άρθρο 1) αρχικά ως Γενική Διεύθυνση Θρησκευμάτων. Τη Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων συγκροτούν η Διεύθυνση Θρησκευτικής Διοίκησης, και η Διεύθυνση Θρησκευτικής Εκπαίδευσης. Η Διεύθυνση Θρησκευτικής Εκπαίδευσης διακρίνεται σε δύο τμήματα: α) Τμήμα Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και Θρησκευτικής Αγωγής, και β) Τμήμα Θρησκευτικών Ελευθεριών και Διαθρησκευτικών Σχέσεων.

Πρέπει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι η Εκκλησία έχει ρόλο γνωμοδοτικό στα ζητήματα που αφορούν την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, γιατί τα θέματα που ανακύπτουν, ρυθμίζονται μέσω αποφάσεων που αφορούν το γενικότερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας βάσει νόμων, εγκυκλίων, διαταγμάτων κ.α. Οι εκκλησιαστικές εκπαιδευτικές μονάδες είναι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο 1. παρ. 1 του ν. 3432/2006 «*παραγωγικές σχολές*» της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα και εποπτεύονται από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.

Την Δευτεροβάθμια Εκκλησιαστική Εκπαίδευση απαρτίζουν τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια (Ε.Γ) και τα Ενιαία Εκκλησιαστικά Λύκεια (Ε.Ε.Λ). Τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια (Ε.Γ) και τα Ενιαία Εκκλησιαστικά Λύκεια (Ε.Ε.Λ) χαρακτηρίζονται ως ειδικοί τύποι σχολείων της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως τα μουσικά, τα καλλιτεχνικά ή τα αθλητικά σχολεία. Το Ενιαίο Εκκλησιαστικό Λύκειο καθιερώθηκε το σχολικό έτος 1998-99 σύμφωνα με το άρθρο 1 του Π.Δ 407/1998 «Για τη Λειτουργία και τα Αναλυτικά Προγράμματα των Ενιαίων Εκκλησιαστικών Λυκείων». Οι μαθητές των Εκκλησιαστικών Γυμνασίων και των Γενικών Εκκλησιαστικών Λυκείων παρακολουθούν το ίδιο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών των υπολοίπων σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, εμπλουτισμένο με υποχρεωτικά μαθήματα ειδικότητας

Τα δικαιώματα των μαθητών Δευτεροβάθμιας Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και Ιερατικών Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας καθορίζονται στο άρθρο 22 του ν. 3432/2006. Οι μαθητές των σχολικών μονάδων της Δευτεροβάθμιας Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και όσοι φοιτούν στα Ιερατικά Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας δικαιούνται τις παροχές και τις διευκολύνσεις, που προβλέπονται από τις κείμενες διατάξεις για τους μαθητές της Δευτεροβάθμιας Δημόσιας Εκπαίδευσης και για όσους φοιτούν σε Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας αντιστοίχως, ιδίως σε ό,τι αφορά τη χορήγηση δωρεάν διδακτικών βιβλίων ή άλλων βοηθημάτων, τις μετακινήσεις

και τις υποτροφίες (Maghioros, 2012). Άλλωστε ήδη με τον ν. 1566/1985, άρθρο 69, καθοριζόταν ότι στους μαθητές των Εκκλησιαστικών Γυμνασίων και Εκκλησιαστικών Λυκείων και στους σπουδαστές των εκκλησιαστικών φροντιστηρίων, των εκκλησιαστικών παιδαγωγικών ακαδημιών και των ανώτερων εκκλησιαστικών σχολών, τα διδακτικά βιβλία και βοηθήματα χορηγούνται δωρεάν (άρθρο 69, παρ. 8), ενώ είναι ίδια με εκείνα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των δημόσιων παιδαγωγικών ακαδημιών (άρθρο 69, παρ. 9) (Τρωιανός & Παπαγεωργίου, 2009). Τα βιβλία στα εκκλησιαστικά σχολεία χορηγούνται δωρεάν όμως πολλά όμως από αυτά, όπως τα βιβλία των ξένων γλωσσών, της Βυζαντινής Μουσικής και των ειδικών εκκλησιαστικών μαθημάτων επιβαρύνουν τους ίδιους τους μαθητές, όπως ενημερώνουν και οι ίδιες οι σχολές μέσα από τις επίσημες ιστοσελίδες τους.

1.4 Διαπιστώσεις και προβληματισμοί

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των σχολείων τα τελευταία χρόνια έχει μειωθεί εντυπωσιακά μετά από συγχωνεύσεις και καταργήσεις, αφού έως και το 2010 λειτουργούσαν πολλά περισσότερα σχολεία. Με την Υ.Α. 499946/Α2/4.5.2010, ΦΕΚ 651/τ. Β'/14.5.2010, καταργήθηκαν από το 2010-2011, τα Εκκλησιαστικά Σχολεία Καρπενησίου, Βόλου, Καβάλας, Κιλκισίου, Τήνου, Χίου, Κορίνθου και Αθηνών. Κάποιες φορές βέβαια η μείωση του αριθμού κρινόταν αναγκαία εξαιτίας των δύσκολων οικονομικών συνθηκών της χώρας, καταδεικνύοντας όμως ταυτόχρονα και το σοβαρό πρόβλημα συρρίκνωσης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

Το 2015 ανακοινώθηκαν από τη Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛΣΤΑΤ), στοιχεία σχετικά με τη Δευτεροβάθμια Επαγγελματική και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση για το σχολικό έτος 2014-2015 (Δελτίο Τύπου, 2013/2014.2015). Η έρευνα περιελάμβανε τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια και τα Γενικά Εκκλησιαστικά Λύκεια. Τα στοιχεία της έρευνας αναφέρονται στη λήξη του σχολικού έτους 2013/2014, ενώ παράλληλα, για λόγους συγκρισιμότητας δίδονται και τα στοιχεία λήξης του προηγούμενου σχολικού έτους 2012/2013. Σύμφωνα με την έρευνα τα αποτελέσματα καταγράφουν τα εξής: Οι εγγεγραμμένοι μαθητές στην Εκκλησιαστική Εκπαίδευση κατά το σχολικό έτος 2013/2014, παρουσίασαν αύξηση 8,2% σε σχέση με το σχολικό έτος 2012/2013, ο αριθμός των αποφοιτησάντων μαθητών όμως παρουσίασε μείωση (κατά 9,9%). Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως πιθανή εγκατάλειψη των σπουδών από τους σπουδαστές. Οι μαθητές της Γ' Λυκείου μπορούν επιπλέον σήμερα να επιλέξουν τις συγκεκριμένες σχολές μέσω του μηχανογραφικού δελτίου των πανελλαδικών εξετάσεων και ίσως γι' αυτόν τον λόγο παρουσίασε αρχικά αύξηση ο αριθμός των σπουδαστών, αλλά στη συνέχεια οι σπουδαστές διέκοψαν τη φοίτησή τους, πιθανόν γιατί δεν ήταν η πρώτη επιλογή τους.

Η έρευνα συνεχίζει αναφέροντας τον αριθμό των σχολικών μονάδων της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης, ο οποίος, επίσης, μειώθηκε κατά 11,8% και ομοίως μειώθηκε και το διδακτικό προσωπικό (μείωση κατά 5,0%). Κατά ανάλογο τρόπο, άλλαξε και η αναλογία μαθητών προς το διδακτικό προσωπικό (το σχολικό έτος 2013/2014 3,5 μαθητές αντιστοιχούσαν σε έναν

εκπαιδευτικό για την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, ενώ κατά το σχολικό έτος 2012/2013 η αναλογία ήταν 3,1 προς 1). Τέλος, σύμφωνα πάντα με την έρευνα, η μεγαλύτερη συγκέντρωση του σχολικού πληθυσμού παρουσιάζεται στην Περιφέρεια Αττικής και ανέρχεται σε ποσοστό 10,1%. Τα παραπάνω στοιχεία, συνηγορούν υπέρ της σταδιακής συρρίκνωσης των Εκκλησιαστικών Σχολείων και της αυξανόμενης μαθητικής διαρροής και αναδεικνύουν τη σοβαρότητα του προβλήματος.

Ίσως σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αξιολογηθεί και η πρόσφατη απόφαση του Πολυμελούς Συμβουλίου της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, η οποία ήταν εναρμονισμένη με σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, που έδινε δυνατότητα φοίτησης νεανίδων στο Εκκλησιαστικό Λύκειο του Ιδρύματος από το σχολικό έτος 2013-2014 (Ανακοίνωση Ριζαρείου Εκκλησιαστική Σχολή, 2.4.2013) με τη διευκρίνιση ότι στο Οικοτροφείο θα είχαν τη δυνατότητα να διαμένουν μόνο αγόρια-μαθητές. Η απόφαση αυτή όμως της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής είναι πιθανόν απόρροια των κατωτέρω: α) του χαμηλού επιπέδου του μαθητικού δυναμικού των τελευταίων χρόνων και β) της αδυναμίας απορρόφησης των αποφοίτων του Λυκείου σε δομές και υπηρεσίες της Εκκλησίας της Ελλάδος, λόγοι που υπαγορεύονται από τους όρους της διαθήκης του ευεργέτη Γ. Ριζάρη κατά το Πολυμελές Συμβούλιο της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι πολλά χρόνια πριν με τον ν. 748/7-10-1943 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης των υπ' αριθ. 1272/1942 και ν. 1480/1942 νομοθετικών διαταγμάτων», ορίζονταν η δημιουργία Ανωτέρου Τμήματος Θηλέων στα Ιεροδιδασκαλεία (άρθρο 6), γεγονός που αποτελούσε τότε μία πρωτοποριακή κίνηση στον χώρο της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης εάν αναλογιστεί κανείς και τη χρονική περίοδο και τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν (Άρθρο 6 του ν. 748/7-10-1943).

Οι τελευταίοι νόμοι «Προστασία της Εθνικής Οικονομίας - Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης» (ν. 3833/2010, ΦΕΚ 40 - 15.03.2010) το 2010 και «Επείγοντα μέτρα εφαρμογής μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-2015», (ν. 3986/2011, ΦΕΚ 152 - 01.07.2011) επιδείνωσαν ακόμη περισσότερο την υπάρχουσα κατάσταση. Σύμφωνα με τους παραπάνω νόμους για τα επόμενα δέκα έτη οι θέσεις των εφημερίων θα αναπληρώνονται πλέον σε μία αναλογία της τάξεως ένα προς δέκα (1/10). Από το 2010 και μετά για κάθε δέκα (10) εφημερίους που θα συνταξιοδοτούνται μόνο ένας εφημέριος θα αναπληρώνει τις κενούμενες θέσεις, γεγονός που δυσχέρανε ακόμη περισσότερο την απόφαση επιλογής ενός υποψηφίου για το ιερατικό επάγγελμα (Συνέντευξη Αγιορείτικο Βήμα, 2014). Με παρόμοιο τρόπο, κενές παραμένουν και θέσεις λαϊκών υπαλλήλων (ανδρών και γυναικών) σε Ιερές Μητροπόλεις και Εκκλησιαστικούς οργανισμούς ανά την Ελλάδα.

Τέλος, η απουσία συστήματος αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου των Εκκλησιαστικών Σχολείων, αποτελεί ένα σοβαρό έλλειμμα στην προσπάθεια αναβάθμισης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (Νικολακάκης, 2003). Η γενικότερη αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου στο ελληνικό κράτος άλλωστε αποτελεί ένα φλέγον ζήτημα τα

τελευταία χρόνια, ενώ πολλοί αντιτάσσονται στην εφαρμογή οποιασδήποτε μορφής αξιολόγησης (Π.Δ 152/2013 ΦΕΚ 240 - 05.11.2013 στις 05.11.2013).

1.5 Προοπτικές αναβάθμισης της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης

Οι ανάγκες της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος για δια βίου επιμόρφωση των κληρικών και των στελεχών της είναι συνεχείς και αυξανόμενες και δεν έχουν καλυφθεί ακόμη σε ικανοποιητικό βαθμό επαρκώς. Γίνονται όμως επισταμένες προσπάθειες τα τελευταία χρόνια για την υιοθέτηση ενός πλαισίου συστηματικής επιμόρφωσης των αποφοίτων της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και των κληρικών της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενώ διοργανώνονται πολλά σεμινάρια και ημερίδες. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν φορείς και οργανισμοί που δραστηριοποιούνται με επιμορφωτικά προγράμματα, με σκοπό την επιμόρφωση του κλήρου όπως: α) το Ίδρυμα Ποιμαντικής Επιμορφώσεως (Ι.Π.Ε.) της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών (Ι.Α.Α) και β) το Διορθόδοξο Κέντρο της Εκκλησίας της Ελλάδος (ΔΚΕΕ), το οποίο είναι ο επιμορφωτικός οργανισμός και το συνεδριακό κέντρο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Προγράμματα επιμόρφωσης κληρικών στο πλαίσιο του προγράμματος «Δια Βίου Μάθηση» οργανώνονται επίσης και από τη Θεολογικές Σχολές.

Το τελευταίο διάστημα παρατηρείται μία προσπάθεια εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης σε θέματα επιμόρφωσης των εκκλησιαστικών λειτουργών από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς στην Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Είναι όμως επιτακτική ανάγκη οι προσπάθειες αυτές να είναι οργανωμένες και συστηματικές ώστε να επιτευχθεί ουσιαστική επιμόρφωση του προσωπικού της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. Η αξιοποίηση σύγχρονων μέσων και υπηρεσιών, καθώς και η υιοθέτηση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, είναι ένα σημαντικός πυλώνας πάνω στον οποίο θα μπορούσε να επενδύσει η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Η ένταξη της τεχνολογίας δείχνει να είναι πλέον επιτακτική ώστε να μπορεί να λύσει πρακτικά προβλήματα, όπως η αντιμετώπιση της γεωγραφικής διασποράς των Ανώτατων Εκκλησιαστικών Ακαδημιών, το υψηλό κόστος της δια ζώσης επιμόρφωσης, τις δυσκολίες φυσικής παρουσίας σπουδαστών σε σχολές και σεμινάρια κ.α) (Γκάμας, 2011). Η οργάνωση του κοινού προγράμματος σπουδών όλων των Ανώτατων Εκκλησιαστικών Ακαδημιών (με κάποιες διαφοροποιήσεις) σε συνδυασμό με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση δίνει επίσης μία προοπτική αναβάθμισης των παρεχόμενων σπουδών, άποψη που εκφράζουν και εκπρόσωποι από τους κόλπους της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (Γκάμας, 2011). Το διαδίκτυο άλλωστε, αποτελεί ένα σημείο συνάντησης και ένα πεδίο κοινωνικής δικτύωσης για όλους τους ανθρώπους, ενώ παράλληλα δίνει πρόσβαση σε υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, ομάδες ειδήσεων κ.α. (Aikonen, 2004). Έτσι, στη Φινλανδία, η διδασκαλία της Ορθόδοξης θρησκείας αξιοποιεί το OrtoWeb, μία διαδικτυακή πύλη, ώστε να καθιστά δυνατή τη μάθηση σχετικά με την Ορθοδοξία. Οι τεχνολογίες μπορούν να ενταχθούν μέσα στα προγράμματα σπουδών των Ανώτατων Εκκλησιαστικών Ακαδημιών, με προοπτική να αξιοποιηθούν οι δυνατότητες που προσφέρουν στην ποιμαντική, στην εξατομικευμένη ποιμαντική και στην πληροφόρηση (Σταυρόπουλος, 1986).

Η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση δεν μπορεί να μείνει αποκομμένη από τους ρυθμούς του ευρύτερου εκπαιδευτικού ελληνικού συστήματος (Μητροπούλου, 2007). Οι απόφοιτοι των σχολών θα πρέπει να είναι κατάλληλα καταρτισμένοι, ώστε να μπορούν να ανταπεξέρθουν στην αγορά εργασίας (Goldman, 1978), αλλά και να προσφέρουν με κάθε μέσο κοινωνικό έργο συμπληρώνοντας τις παραδοσιακές δραστηριότητες (ποιμαντικές, κατηχητικές κ.α) και ενσωματώνοντας σε αυτές καινούργιες μορφές εκπαιδευτικών τεχνολογιών (Shmemann, 1974; Μητροπούλου, 2007).

Τα τελευταία χρόνια έχει συγκροτηθεί στο Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας & Θρησκευμάτων Επιτροπή Διάλογου Πολιτείας - Εκκλησίας για την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση και την Επιμόρφωση του Κλήρου, με Πρόεδρο της Επιτροπής τον Γενικό Γραμματέα Θρησκευμάτων (Αρ. Πρωτ. 149778/Α2/15-10-2013). Η Πολιτεία δείχνει να μελετά και να σχεδιάζει μία ουσιαστική αναβάθμιση της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης σε συνεργασία με την Εκκλησία της Ελλάδας, μέσα από στενευμένες παρεμβάσεις, όπως την εκπόνηση Προγραμμάτων Σπουδών (ΠΣ) και διδακτικών βιβλίων ειδικά για τα Εκκλησιαστικά Γυμνάσια και Λύκεια. Πρόσφατα ανακοινώθηκε από το Υπουργείο πρόσκληση, η οποία αφορούσε: α) την εκπόνηση/ανάπτυξη των νέων ΠΣ της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (Γυμνασίου και Λυκείου) κατά μάθημα, καθώς και σε σχέση με τις διαθεματικές ικανότητες [cross-curricular competences] και τα εγκάρσια στοιχεία, από επιστήμονες – εμπειρογνώμονες με ειδικές γνώσεις και εμπειρία επί του αντικείμενου και β) την σύνταξη διδακτικών βιβλίων στα θεολογικά και εκκλησιαστικά μαθήματα της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου και Λυκείου συμβατών με τα παραπάνω ΠΣ Διαδικασίας, της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. Η πρόταση αφορά μία «εκ βάθρων αναβάθμιση της ποιότητας και των παιδαγωγικών υποδομών της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (Γυμνάσιο και Λύκειο) μέσω της εκπόνησης Προγραμμάτων Σπουδών στα μαθήματα θεολογικής και εκκλησιαστικής εξειδίκευσης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών που διδάσκουν τα αντίστοιχα γνωστικά αντικείμενα», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο κείμενο της πρόσκλησης της ειδικής Γραμματείας Τομεακών Ε.Π του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Σήμερα, εκκλησιαστικά σχολεία και οι εκκλησιαστικές σχολές θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αναγνωρισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα με κύρος και αναγνωρισιμότητα, ώστε οι ακαδημαϊκοί τίτλοι των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων να αναγνωρίζονται από όλες τις χώρες. Ανάμεσα στα σχολεία που καταργήθηκαν πριν μερικά χρόνια ήταν και το Εκκλησιαστικό Σχολείο του Κιλκίς, το οποίο αποτέλεσε υπόδειγμα λειτουργίας και λειτούργησε από το 1995 έως το 2010, οπότε και συγχωνεύτηκε. Από την αρχή της λειτουργίας του το ίδρυμα προσέλαβε έναν διορθόδοξο χαρακτήρα με κύρος και αναγνωρισιμότητα και στο οικοτροφείο του φιλοξένησε σπουδαστές εκτός των Ορθοδόξων πολλών διαφορετικών εθνικοτήτων.

Τέλος, με την εισαγωγή της διαδικασίας της Μπολόνια στα ευρωπαϊκά κράτη αναφέρονται ζητήματα διάρκειας και ποιότητας της γενικής εκπαίδευσης που αφορούν και την Εκκλησιαστική Εκπαίδευση. Ουσιαστικά με την υιοθέτηση ενός ενιαίου συστήματος ακαδημαϊκών τίτλων επιτρέπεται και η αμοιβαία αναγνώριση των αδειών που εκδίδονται, η

υιοθέτηση ενός ακαδημαϊκού συστήματος σε τρεις κύκλους και ένα νέο σύστημα πιστωτικών μονάδων (ECTS) (διαδικασία της Μπολόνια) (Terry, 2008). Κατά το ίδιο τρόπο θα πρέπει να λειτουργούν και οι Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες (Α.Ε.Α) ώστε να εγγυώνται την ποιότητα των σπουδών τους.

Συμπεράσματα

Η Εκκλησία της Ελλάδος δίνει πλέον ιδιαίτερη βαρύτητα στα προσόντα των στελεχών της, αφού με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται μία ισχυρή πνευματική υποδομή. Σήμερα παρέχονται αρκετές δυνατότητες επιμόρφωσης για τους κληρικούς και τα στελέχη της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης, οι οποίες όμως δεν είναι σε σταθερή βάση, ενώ ζητούμενο είναι η δυνατότητα συνεχούς κατάρτισης, ενίσχυσης και υποστήριξης του κλήρου.

Τα τελευταία χρόνια όμως η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα και σταδιακά μειώνεται ο αριθμός των μαθητών που φοιτούν σε εκκλησιαστικά σχολεία και πολλά από αυτά τα ιδρύματα απειλούνται με παύση της λειτουργίας τους (Μητροπολίτης Σύρου, κ. Δωρόθεος, 2013). Ένας μεγάλος αριθμός επίσης αποφοίτων των Εκκλησιαστικών Σχολών δεν μπορεί να απορροφηθεί από τις δομές της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Το πρόβλημα εντείνεται ακόμη περισσότερο λόγω της δημοσιονομικής κρίσης στη χώρα μας (ν. 3833/2010 & 3986/2011). Η έως πρόσφατα, επίσης, απαγόρευση φοίτησης κοριτσιών στα εκκλησιαστικά σχολεία, είχε συνέπεια έως έναν βαθμό και τη μαθητική διαρροή και την αποδυνάμωση του δυναμικού των εκκλησιαστικών σχολείων. Σήμερα, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη χρονική περίοδο, είναι προβληματικός ο ενδεχόμενος αποκλεισμός των κοριτσιών από Εκκλησιαστικά Γυμνάσια και Λύκεια.

Η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση καλείται σήμερα να ακολουθήσει τις εξελίξεις και να ενταχθεί δυναμικά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Κατά γενική παραδοχή η ένταξη των πολυμέσων στην διδασκαλία συμβάλλει θετικά προς όφελος των εκπαιδευομένων και ανταποκρίνεται στις αυξανόμενες τεχνολογικές εξελίξεις (Goldman, 1978; Μητροπούλου, 2008). Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες άλλωστε αξιοποιούνται νέες διδακτικές προσεγγίσεις και προσαρμόζεται η εκκλησιαστική, αλλά και ευρύτερα η θρησκευτική εκπαίδευση στα νέα δεδομένα και στις συνθήκες της εποχής (Δεληκωνσταντής, 2004).

Ζητούμενο παραμένει ένας νομοθετικός εκσυγχρονισμός της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, σε σχέση με το καθεστώς οργάνωσης και λειτουργίας εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Πρέπει να επισημανθεί τέλος, ότι η Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος πάντα τονίζει τη σπουδαιότητα της φοίτησης των κληρικών στα Εκκλησιαστικά Σχολεία και στις Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες, αφού μέσα από τις σπουδές θα αποκτήσουν την κατάρτιση που απαιτείται, ώστε να είναι προετοιμασμένοι για τις απαιτήσεις της ιερατικής ζωής, αλλά και της διακονίας.

Κλείνοντας, επισημαίνεται ότι απαιτείται ουσιαστική ενασχόληση με τις αυξανόμενες και ιδιαίτερες ανάγκες της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης, προτάσεις βέβαια που ήδη έχουν

διατυπωθεί και στο παρελθόν (Κονιδάρης, 2006). Η Εκκλησιαστική Εκπαίδευση είναι και επιβάλλεται να είναι στις προτεραιότητες των θρησκευτικών κοινοτήτων, αφού μέσα από την αδιάλειπτη συνέχισή της εξασφαλίζεται και η ίδια η συνέχεια της εκκλησιαστικής κοινότητας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aikonen, R. (2004). Ένα ευρύ δίκτυο Ορθοδοξίας στο ίντερνετ για το μάθημα των θρησκευτικών. Στο *Διακοινοβουλευτική συνέλευση Ορθοδοξίας, Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Βόλος, 15-17 Μαΐου, 2004, 221-227.
- Goldman, R. (1978). *Readiness for religion, A Basis for Developmental, Religious Education*, London and Hewnley.
- Mahgiros, N. (2012). Religious education in Greece. In H. Derek, D & E. Miroshnikova (eds), *The Routledge International Handbook of Religious Education*, London and N. York, 2012, p. 130-135.
- Pollis, A. (1993). "Eastern Orthodoxy and Human Rights" in *Human Rights Quartely*, Μάιος 1993, p. 343.
- Shmemann, A. (1974). *Liturgy and Life: Christian Development Through Liturgical Experience. Department of Religious Education*. Orthodox Church of America, New York.
- Terry, L. (2008). Bologna Process and Its Impact in Europe: It's so Much More than Degree Changes, 41 Vand. J. Transnat'l L. 107, p.113-204.
- Αλιβιζάτος, Ν. (2004). Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, (πρόλογος). Στο Γ. Κτιστάκης, *Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος, (2010). *Προς τους Ιεροσπουδαστές για τις Ιερατικές Κλήσεις*, «Εκκλησία», Έτος ΠΖ', τεύχ. 2, σ. 71-72.
- Γκάμας, Α. (2011). Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση, Επιστημονική Επετηρίδα Βελλάς, τομ. 6ος , Ιωάννινα, 2011, σσ. 267-274.
- Δεληκωνσταντής, Κ. (2004). «Η ευρωπαϊκή διάσταση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής». Στο *Διακοινοβουλευτική συνέλευση Ορθοδοξίας, Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, Βόλος, 15-17 Μαΐου, σσ. 48-54.
- Κονιδάρης, Ι. (2006). «Εκκλησιαστική Πολιτική στο Ελληνικό Κράτος», (επιμ.) Χαρ. Παπαστάθης, Αρχιμ. Γ. Παπαθωμά, Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευόμενα στη Ελλάδα, Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, σσ. 335-336.
- Μαγγιώρος, Ν. (2015). Αυτονομία, Ατομικά Δικαιώματα, και Δίκαιο της Εκκλησίας, *Νομοκανονικά*, Έτος ΙΓ', Τεύχος 2, Νοέμβριος , σσ. 153- 162, ιδίως 157-158.

- Μητροπούλου, Β. (2008). *Το εκπαιδευτικό λογισμικό στη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη.
- Μητροπούλου, Β. (2007). *Νέες Τεχνολογίες και Θρησκευτική Αγωγή*, Θεσσαλονίκη.
- Μιχόπουλος Β. (2007). *Το περί θρησκευτικής αγωγής και εκκλησιαστικής εκπαίδευσης καθώς και καθεστώτος εν Ελλάδι επί Όθωνος (1831-1862)*, Αθήνα.
- Νικολακάκης, Δ. (2001). *Η ενοριακή διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, (διδασκτορική διατριβή)*, Θεσσαλονίκη.
- Παπαδόπουλος, Χρ. (1920). *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τόμ. Α', εν Αθήναις.
- Παπαθωμάς, Γρ. Αρχ. (2006). «Η Ορθόδοξη Διαχρονική Αντιπρόταση στην Έννοια της «Εθνικής Εκκλησίας»: η Αυτοκέφαλη Εκκλησία», (επιμ.) Χαρ. Παπαστάθη, Αρχιμ. Γρ. Παπαθωμά, Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευόμενα στη Ελλάδα, Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, Κατερίνη, σσ. 89-128.
- Πέτρου, Ι. (2005). *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, β' έκδοση επαυξημένη και βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη.
- Σκουρής, Β. (1991). *Η εκπαίδευση στο σύστημα των συνταγματικών εγγυήσεων*, *ΕΕΕυρΔ*, Τόμος 11, τεύχος 1.
- Σταθόπουλος, Μ. (1993). *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Σταυρόπουλος, Α. (1986). *Μορφές ποιμαντικής διακονίας*, Αθήνα..
- Σωτηρέλης, Γ. (1993). *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Τρωιανός, Σ. & Παπαγεωργίου, Κ. (2009). *Θρησκευτική Νομοθεσία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Τσάτσος, Κ. (1978). *Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου*, Αθήναι.
- Φράγκος, Κ. (1984). «Η εκκλησιαστική εκπαίδευση σκέψεις για ανανέωση», στο: *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1984, σ. 105.

Αναφορές στο Διαδίκτυο

- OrtoWeb, (www.ortoweb.fi/english.asp). Προσπελάστηκε Ιανουάριος 17, 2017.
- Δελτίο Τύπου: *Στατιστικές Δευτεροβάθμιας Επαγγελματικής και Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. Μαθητές, σχολικές μονάδες και διδακτικό προσωπικό: λήξη σχολικού έτους 2013-2014*. Προσπελάστηκε Δεκέμβριος 10, 2016, από <http://www.statistics.gr/documents/20181/5f298c28-d3f5-4b58-ada4-7e020c26406c>
- Μητροπολίτης Σύρου, κ. Δωρόθεος, πρόεδρος του Δ.Σ. της Εστίας Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. Στο *Ιερό Βήμα*. Προσπελάστηκε Νοέμβριος 17, 2013, από <http://www.ierovima.gr/pages/article.aspx?id=5009>
- Πρόσκληση για την υποβολή προτάσεων με τίτλο: «Αναβάθμιση της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης». Προσπελάστηκε Φεβρουάριος 9, 2017, από http://www.edulll.gr/wp-content/uploads/2017/02/prosklisi_anabathmisi-ekklhsiaistikhs-ekpaideyshs_EDBM_40_teliko_me-prwt_ADA.pdf

Πρόσκληση για την υποβολή προτάσεων με τίτλο: «Αναβάθμιση των Ιεροσπουδαστηρίων- Παιδαγωγική υποστήριξη της διδασκαλίας του κορανίου στους μαθητές μέλη της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης». Προσπελάστηκε Φεβρουάριος 9, 2017, από <http://www.edulll.gr/?p=31866>

Συνέντευξη Υπουργού κ. Α. Λοβέρδου στο Αγιορείτικο Βήμα, 23/7/2014, Δελτίο Τύπου Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Προσπελάστηκε Ιούλιος 23, 2014, από <http://www.minedu.gov.gr/grafeio-tyroy-kai-dimosion-sxeseon-main/deltia-tyroy-main/11579-23-07-14.html>

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Άρθρο. Προσπελάστηκε Ιανουάριος 22, 2015, από <http://www.minedu.gov.gr/2015-03-10-10-51-44/2015-03-10-10-55-39/2015-03-10-10-57-34>